

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI”

atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ «АШЫҚЛЫҚ» ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ АТҚАРЫЛУЫ ҲӘМ ХАЛЫҚ БАҚСЫЛАРЫНЫҢ РЕПЕРТУАРЫНДА ТУТҚАН ОРНЫ

Есебаев Марат Матекович

*НМПИ, Қарақалпақ әдебияты
кафедрасы үлкен оқытушысы,
ф.и.б.ф.д.(PhD)*

Таянч сўзлар: достон, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.

Ключевые слово: эпос, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.

Key words: epic, genesis, plot, motif, folklore, variant, version, image, bakshi.

Үлкен әдебияттың бир тараўы болған қарақалпақ әдебияты өзиниң барлық тарийхый дәуиринде басқа туўысқан халықлар мәденияты менен өз-ара байланыста, бир-бирине тәсир етиў арқалы өсип ҳәм раўажлана отырып, пүткил адамзат мәдениятына өзиниң пайдалы тәсирин тийгизди.

XVI-әсирден баслап қарақалпақлар Орта Азия халықлары менен, әсиресе Хорезим менен қайтадан тығыз байланыста болыўы менен қатар, шығыс еллериниң ашықлық дәстанлары қарақалпақлар арасына кең тарала баслайды. Бул дәстанлардың қурлысы, тил, стиль өзгешеликтери өзиниң жаңа айтыўшыларын ҳәм жаңа қуралларын шығарды. Бурынғы домбыра өзгертилип, қайта ислениўдиң нәтийжесинде дуўтар пайда болды. Мине усы дуўтар менен майда лирикалық шығармаларды, ашықлық жөниндеги поэмаларды, дәстанларды айтатуғын адамларды қарақалпақ тилинде бақсы дейди.

Музыкалық қуралларды-қобыз, домбыра, дуўтар, най, баламан сыбызғы, шын қобыз, сырнайларды-саз дейди. Барлық мотивлерди-нама дейди. Лирикалық майда шығармаларды жақсы айтатуғын адамларды қосықшы дейди. Өзи саз шертпей, биреўдиң шерткенине қосылып айтатуғын қосықшыларды-жанапайшы дейди. [Дәўқараев Н. 1:100.]

Қарақалпақ бақсышылық мәденияты өзиниң көп әсирлик тарийхына ийе болыўы менен бирге Орта Азия халықлары арасындағы кең масштаблық көркемлик жақтан аты-хаўазасы бәлент кең тынылған өнерлерден есапланады. Ол өзиниң атқарыўшылықтағы ел халық мойынлаған бир қанша мектептерине ийе. Бул мектептер стили мазмунды баян етиўи, музыкалы- диалекти жағынан бир-биринен парк етеди. Ҳарқайсы мектептен шыңға көтерілген уллы талант ийелери болды,

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

олар дөреткен көркем сөз, музыка бул мектептерди көркемлик жақтан байытып раўажландырып отырды.

Қарақалпақ атқарыўшыларының бул уллы хызметлерин көп изертлеген, қарақалпақ фольклорының тийкарын салыўшы Қ. Айымбетов, Н. Дәўқараев хәм көркем-өнер илимлериниң кандидаты Т. Адамбаевалар оларды атқарыў өзгешелигине қарай «Ақымбет-Муўса мектеби, Сүйеў мектеби, Арзы мектеби, Орынбай мектеби деп төрт мектепке ажыратады» [Алымов А. 2:142].

Бақсылар устайынша шынжырма-шынжыр әсирлер бойы бири-бирине устаз шәкирт түсип, устаздан пәтия алып хәм устаздың атқарған намаларын пухта үйренип соның жолы менен атқырған хәм әўладтан-әўладқа жеткерип келген. Хәр бир бақсы өзиниң репертуарын байытып, халықтың кеўлинен шығыўға хәрекет еткен. Мысалы: Той жырлары, той баслаў, ақыл нәсият, айтымлар, бет ашар, юмор-сатиралық қосықлар, нама-алыспақ, термелер, толғаўлар, тарийхый жырлар, дәстанларды хәм тағы басқада усындай репертуарға бай халық намалары арқалы халықтың кеўлинен жай алған.

Н. Дәўқараевтың көрсетиўинше хәр бир мектеп бақсыларының өзиниң айтыў техникасына хәм репертуарына ийе болған. Мысалы:

1. Муўса бақсының шәкиртлери: Есжан, Жуман, Қаражан, Патилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай хәм тағы басқалар. Булар таза қарақалпақ тилинде, қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларын хәм қарақалпақ тилине аўдарылған «Ғәрип ашық», «Базерген», «Юсуп-Ахмет», «Саятлы-Хамра» қусаған ашықлық дәстанларды айтады.

2. Сүйеў бақсының шәкиртлери: Жапақ, Бала бақсы, Жанабай хәм басқалар. Булардың айтыў техникасында Хорезим традициясы күшли хәм өзбек тилиниң Хорезим (араллы) диалектисинде айтады. Намаларда да көп өзгерислер бар. [Дәўқараев Н. 3:103.] –деп көрсетеди.

Бақсылар болса негизинен «Ашықлық» дәстанларды кунт пенен атқарып келген. Ашықлық дәстанлар бизге тийкарынан Шығыс халықлары арқалы жетип келген. Усы халықлар арасанда қаншама көп ашықлық дәстанлар пайда болды хәм жаратылды. Белиги илимпаз А.Алымовтың пикири менен айтқанда, «Ертеде қанша көп дәстанлар дөрелсе де, олардан санаўлы дәстанлар ғана халықтың есинде қалды. Тек олардың ишинен сайланды-сайландыларының жетеўин терип алды, «ашықлардың жети қыссасы» деп жүритти. Ал «Ләйли-Мәжнүн», «Юсуп-Злиха», «Фархад-Шийрин», «Ғәрип-ашық», «Зәўре-Тайыр», «Хұрлиха-Хамра», «Саятқан-Хамра» дәстанларының хәр бири жәхәндеги жети ашықтың бири, дүньядағы бәрше ашықлардың «пийри» деп нанның усағындай, шаң тийгизбей кәдир тутты. Оларды

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

хақыйқый реалъ турмыста болып өткен тарийхый қахарманлар деп түсинди хэм соған шын кеўилден исенди».[Алымов А. 4:13.]

Н. Дәўқараевтың илимий мийнетинде туўысқан халықлардың тәсири хаққында оғада бахалы пикирлер айтады. Ол, «XVII әсирден баслап алды менен Сырдәрьяның бойларындағы, Түркистан, Сайрам, Сыгнақ қалаларының этирапындағы, оннан кейин Хорезимнің бурыннан отырықшы халықлары менен байланыслы болыўы қарақалпақлардың мәдений турмысына үлкен өзгерислер киргизди. Бул ўақларда қарақалпақлар арасында Ташкентте, Самарқандта, Қабулда, Бухарада басылып шыққан китаптар тарала баслайды. Булардың ишинде «Юсуп-Ахмет», «Ғәрип-Ашық», «Саятхан-Хамра», «Хүрлиха-Хамра», «Ғөрүғлы», «Юсуп-Злейха қусаған дәстанлар менен бир қатар Наўайы, Машраб, Мақтумқулы қусаған шайырлардың да китаптары да тарала баслайды. Булардың саны аз болғанлықтан нусқалары қолдан көширилип те таралған. Бир қатарлары қайта исленип, қарақалпақ тилине аўдарылған. Бул ўақларда қарақалпақ аўыз әдебиятына өзбек, түркмен, тәжик әдебияты тил, стиль, форма жағынан үлкен тәсир етти хэм жаңа түрлер менен байытты» [Дәўқараев Н. 5: 91.] –деп жазады.

Усындай басқышлар арқалы ашықлық дәстанлар қарақалпақ бақсышылық өнеринен кең орын алады. Қарақалпақ бақсылары болған Муўса бақсының шәкиртлери Ешан, Жуман, Қаражан, Пәтилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай хэм басқалар таза қарақалпақ тилинде қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларын хэм қарақалпақ тилине аўдарылған «Ғәрип-Ашық», «Бәзерген», «Юсуп-Ахмет», «Саятқан-Хамра» қусаған ашықлық дәстанларын айтады.

Әлбетте бул дәстанлар туўысқан халықлары хэм шығыс халықларынан қандай кирип келген болса сол түринде бузылмай айтылып киятыр деўге болмайды. Бул дәстанлар ўақытлар өтип қарақалпақ халқының турмыс шариятына, миллий үрп-әдет дәстүрлерине, салт дәстүрлерине, миллий турмыс тәризине бейимлестирип қайта ислеў берилгени анық оны инкар етиўге болмайды. Бул хаққында белгили илимпазлар Н.Дәўқараев, И.Сағытов, Қ.Мақсетовлар өзлериниң илимий мийнетлеринде тастыйықлайды. Мәселен, «Бул дәстанлардың бир қатарлары мәселен «Ғәрип-Ашық», «Шасәнем», «Саятхан-Хамра», «Ғөрүғлы», XIX әсирдиң ишинде қарақалпақ тилине бир қанша өзгертилип, тәржима еткенлиги белгили. Соның менен қатар бақсылар бул дәстанларды бурынғы қолжазбасындай емес, қарақалпақ халқының жағдайына ылайықлап өзинше өзгертип, алып та, қосып та айтқаны мәлим», [Мақсетов Қ. 6:272.] -деп көрсетеди.

Қарақалпақ бақсышылық көркем өнери усундай уллы устазлардың жолы арқалы раўажланып хэм көркейип барды. Усундай устаз-шәкирт дәстүрлери даўам

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

етип келди. Солардың бири Жапақ бақсы Шамуратовтың да устазлары өзбек бақсылары Амет хәм Атажан, Сүйеў бақсының шәкиртлери болды. Сүйеў бақсы белгили қарақалпақ бақсысы Муўса менен дос болған, олар бир-биринен музыка сырларын үйренген, дәстан айтыўдың усылларын өзлестирген.

Жуўмақлап айтқанда усындай уллы бақсылардың минсиз хызметлери арқалы халық дәстанлары, халық намалары, халық қосықлары болған миллий мәдений, әдебий, тарийхый мийрасларымыз сақланып қалынды. Дәстанларымызды кейинги әўладларға жеткерийўде минсиз хызмет еткен қарақалпақ халық бақсысыларының хызметлери үлкен. Бул уллы ислер журт басшымыздың қоллап қуўатлаўы менен бүгинги ғәрезсизлик дәўиринде қайта қолға алынып, устыз-шәкирт дәстүрлери қайтадан өз жолына түсип даўам етип атыр.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнаға. 2-том. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис. 1977.б.100.
2. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис.1983.б.142.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнаға. 2-том. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис. 1977.б.103.
4. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис.1983.б.13.
5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнаға. 2-том. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис. 1977.б.91.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери Нөкис. «Билим» баспасы. 1996.б.272.